

Бібліографія

В.О. Василенко

Національний гірничий університет

ПОГЛЯДИ Й. СЕНКОВСЬКОГО НА МІСЦЕ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Проаналізована концепція державності Великого князівства Литовського в науковій спадщині Й. Сенковського.

Загальновідомо, що до другої третини XIX ст. «руська історія», претендуючи на охоплення минулого всього східного слов'янства, в дійсності залишалася (якщо виключити домонгольську добу) історією Великоросії. На потребу приділити рівну увагу історії українських і білоруських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) і Польщі наголосив вже на початку своєї професури в Санкт-Петербурзькому університеті Микола Герасимович Устрялов (1805–1870) у розвідках «Про систему прагматичної руської історії» (1836) і «Дослідження питання, яке місце в руській історії має займати Велике князівство Литовське?» (1839). Ця вимога була реалізована ним у власному курсі історії, що, однак, викликало й критичні відгуки, насамперед з боку С. Соловйова [15, с. 439; 16, с. 37–38]. Проте ще раніше на тісний зв'язок історії Литовської та Московської Русі звернув увагу відомий сходовнавець, прозаїк і журналіст Й. Сенковський; це зауважив у своєму історіографічному огляді К. Бестужев-Рюмін [6, с. 231].

Йосип (Юліан) Іванович Сенковський (1800–1858) народився поблизу Вільнюса в старовинній, але збіднілій польській шляхетській родині. Отримав домашню освіту; згодом навчався в Мінському колеґіумі та Вільнюському університеті. У студентські роки входив до «Товариства шубравців». Тривалий час подорожуючи країнами Сходу після закінчення університету (1819 р.), став поліглотом. Із 1822 по 1847 рр. обіймав посаду ординарного професора Санкт-Петербурзького університету, отримавши дві кафедри (арабської і

турецької мов); з 1828 – член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук. Талановитість і величезна працездатність дозволили Сенковському стати видатним вченим-орієнталістом, одним із фундаторів російського сходознавства; відомий він був і як блискучий лектор. Проте вже із середини 30-х рр. основну увагу й сили Сенковський приділяв не науці, а літературі й журналістиці (найвідоміший літературний псевдонім – «Барон Брамбеус»). Як відомо, його діяльність у цій сфері отримала вельми неоднозначні оцінки; не в останню чергу це спричинили складні відносини Й. Сенковського в 1836–1837 рр. з «російським усім» – О. Пушкіним (Найпоширенішими були звинувачення Сенковського в меркантильності та безпринципності).

Стаття Сенковського «Литва, Свитригайло і Коцебу» (1835), яка аналізується нижче, була відгуком на вихід того ж року в російському перекладі історичної праці, присвяченої литовському вел. князеві Швітригайлу (Свидригайлу) [9]. Її автор, відомий німецький письменник Август-Фрідріх-Фердінанд Коцебу (1761–1819), поєднував літературні заняття з розробкою історії Пруссії. Зокрема, у 1813 р. він дізнався від архіваріуса д-ра Геннінга про наявність у Кенігсберзькому секретному архіві низки документів, що висвітлюють історію правління Швітригайли. Геннінг збирався присвятити даному сюжету окрему працю, проте смерть стала на заваді цим планам; його задум був здійснений Коцебу. Більша частина життя останнього була пов'язана з Росією; отож не дивно, що свою працю Коцебу присвятив російській Академії наук, членом-кореспондентом якої він був, і передав рукопис канцлеру М.П. Рум'янцеву. Однак смерть останнього уповільнила справу з російським перекладом. Німецьке видання монографії («*Switrigail, ein Beitrag zu den Geschichten von Litthauen, Russland, Polen und Preussen*», Ляйпціг, 1820) не застало її автора серед живих; на російське ж довелося чекати ще 15 років, хоча дозвіл на його друкування було отримано ще в 1829 р.

Своєю метою А. Коцебу оголосив захист «великого мужа, що невтомно протидіє ударам долі». Спираючись на вищезгаданий джерельний матеріал, автор завзято полемізує з польськими авторами, неприхильними до Швітригайла. Особливо гострою є його критика на адресу історика XVII ст. А. Віюк-Кояловича («широкого захисника поляків», за характеристикою Коцебу): він звинувачується в «упередженості», а то й «грубій брехні».

Й. Сенковський, у свою чергу, взяв на себе обов'язок захистити від недобросовісних суддів «два нещасних імені» і «дві згаслі слави» – ВКЛ і Коцебу [13, с. 37–38]. На перший погляд, звернення відомого сходознавця до цієї проблематики здається дещо дивним, оскільки вона не належала до кола його першочергових наукових зацікавлень. Проте все стає на свої місця, якщо пригадати походження, виховання, освіту Сенковського: на той час зацікавлення

історією ВКЛ тих, хто стояв на ґрунті польської історичної традиції, було значно більшим, ніж у їхніх великоруських колег.

За твердженням Сенковського, він «завжди дозволяв собі вважати», що дослідники не розуміють дійсного співвідношення між історіями Росії і Литви. До середини XV ст. існували «дві російські держави і два руські народи»: «литовська» Русь, незалежна й (спочатку) поганська, і «монгольська» – по-неволена й християнська [13, с. 45]. Якщо відкинути історію ВКЛ, вважав Сенковський, зникає історія руського народу як така, а залишається лише «однобічна» історія – історія держави, історія «східного союзу» князівств, на зразок написаної М. Карамзіним.

Яким же чином і коли відбувся вищезазначений поділ Русі? Тут Сенковському довелося перейти від констатації більш-менш очевидних фактів до фантастичних гіпотез і здогадів. На його думку, поганська релігія давніх русинів була, власне, не слов'янською, а «литовською», тому Литві, точніше, Жемайтії, належало тоді місце релігійного осередку Русі – «поганського Ватикану» [13, с. 49] (Значення Жемайтії Сенковський порівнював також зі значенням Тибету для буддистів). Але якщо до хрещення Русі Володимиром литовський вплив виявлявся лише в духовній сфері, то з 988 р. Литва починає репрезентувати стару релігію для всіх прибічників останньої.

Цей поділ поглибила монгольська навала на Русь. Литва, захищена від татар своєю віддаленістю, переходить від «релігійної опозиції» до боротьби за перевагу в руських землях. Ці змагання литовських великих князів за першість велися ними, за оцінкою Сенковського, «з дивовижною майстерністю» (Між іншим, наш автор вважав імовірним походження правителів Литви, як й Русі, від Рюрика. На його думку, сама назва «Литва» була передана князями германського походження «уламку пруського народу», як відбулося і у випадку зі східними слов'янами й словом «Русь» [13, с. 47–48]). Залишаючись незалежною від Орди, «поганська Росія» підтримує з нею зв'язки, водночас ворогуючи з північно-східними князівствами; коріння цієї ворожнечі вчений вбачав ще в перших релігійних сутичках прихильників поганства й християнства. З часом же, коли до складу Литовської держави увійшло багато християнських областей, правителі ВКЛ самі прийняли православ'я, їх метою стає оволодіння Києвом; витоки цього Сенковський пропонував шукати в «давній ідеї тріумфу поганства» над центром православ'я на Русі. Щодо впливів ВКЛ на решту Русі особливо наголошується на позиції Новгород, який намагався втримати рівновагу між руським Заходом і Сходом (Тут Сенковський, усупереч своїй же тезі про «дві Русі», виділяє вже «три окремі тіла руської системи!» [13, с. 68]).

Перетворившись у XIV ст. на «найкоლოსальнішу державу в Європі», ВКЛ являла собою «суто-руське» утворення. Власне литовці були в ньому «крап-

лею води в морі», «однією з п'ятдесяти (? – *В.В.*) провінцій»; вони навіть, на думку вченого, перебували в приниженому становищі [13, с. 46, 51]. Треба зазначити, що подібне нехтування роллю етнічних литовців у Литовсько-Руській державі зустрічаємо в багатьох авторів. Особливо це стосується російської офіційної проправославної історіографії, але також і деяких істориків радянської доби, і сучасних (особливо білоруських) дослідників. Хоча зупинитись на цьому питанні немає змоги, зазначу, що подібний підхід є надто спрощеним і тому хибним: некоректними, зокрема, є спроби оцінювати політичне значення литовців у державі прямо пропорційно до їх частки в складі населення ВКЛ, а останню – обчислювати відповідно до співвідношення площі литовських і руських етнічних територій.

«Спритна політика» ВКЛ і сусідство Золотої Орди, на думку Й. Сенковського, являли собою реальну загрозу для Північно-Східної Русі. На його переконання, названі утворення складали до середини XIV ст. окрему, «азійську» політичну систему, чужу Західній Європі. Проте Кревська унія ознаменувала собою, так би мовити, геополітичний зсув: унаслідок неї ВКЛ переходить до орбіти польської політики й одночасно – до європейської політичної системи. Це, за оцінкою Сенковського, безпрецедентний зразок того, як «юна і могутня держава ... сама викреслила себе зі списку народів» [13, с. 53]. Цілком очевидно, що вчений переоцінив наслідки подій 1385 р.; насправді самі по собі вони не мали таких фатальних наслідків для державної самостійності ВКЛ. Очевидно, тут далися взнаки стереотипи щодо Кревської унії, поширені в польській історичній думці і тоді, і значно пізніше.

Саме литовсько-польська унія, на думку автора, врятувала великоруських правителів від остаточної поразки в протистоянні з Литвою. Відтепер Ягеллони здебільшого звертають увагу на Захід, а не на розширення своїх руських володінь. Щоправда, паралельно точилася й «сімейна боротьба» всередині династії, оскільки частина її членів продовжувала виступати на захист незалежності й «руського характеру» ВКЛ. Зокрема, правління Вітаутаса (Вітовта) стало «останнім днем її (Литви. – *В.В.*) політичної самотності» [13, с. 54].

Природно, особливу увагу Й. Сенковський приділив особі головного героя дослідження А. Коцебу – Швітрігайлу. Слідом за Коцебу, він трактує мотиви укладення в 1401 р. Вільнюсько-Радомської унії. За її умовами, після смерті Вітаутаса ВКЛ мало повернутися під владу Йогайли (Ягайла) або нащадків останнього. Причиною цього було послаблення політичних позицій Вітаутаса після поразки 1399 р. на Ворсклі. На думку ж Коцебу й Сенковського, литовсько-польська угода була спрямована проти Швітрігайла й мала на меті унеможливити його претензії на великокнязівський стіл [9, с. 50–51; 13, с. 55–56]. Те, що в 1430 р. саме Швітрігайло був обраний великим князем,

учений пояснює «любов'ю народу» до цього нащадка Гедимінаса (Гедиміна). Ближчим до історичних реалій, ніж Коцебу, Сенковський був у поясненні мотивів пропозиції Швітрігайлу королівської корони з боку німецького цісаря Зігмунда (Сигізмунда). На думку Коцебу, причиною була повага до особистих якостей Швітрігайла [9, с. 81]; Сенковський же вказав, що насправді Австрія (тобто Зігмунд. – *В.В.*) бажала зруйнувати литовсько-польську унію [13, с. 59].

Змову 1432 р., унаслідок якої влада у ВКЛ перейшла від Швітрігайла до Жигімантаса I (Сигізмунда Кейстутовича), Сенковський трактує як «задум поляків». Щодо дійсної ролі Польщі в цих подіях в литуаністиці досі не існує усталеного погляду; як слушно зауважив свого часу М.Грушевський, «закулісова сторона сеї інтриги від нас в значній мірі закрыта» (див. про це [7, с. 200–203; 5, с. 25–27; 12, с. 110]). Що ж до литовців, то вони, на думку Сенковського, були невдоволені прихильністю Швітрігайла до русинів і до того ж обдурені щедрими обіцянками Жигімантаса. Пізніше жорстокість останнього викликала їхнє розкаєння; проте повстанню проти нього нібито заважала присутність в Литві польських військ [13, с. 61–62]. При цьому слушно констатується, що польська політика полягала в підтримуванні розбрату всередині Литовсько-Руської держави [13, с. 66] (пор.: [9, с. 230]). Подібно до Коцебу, Сенковський особливо наголошував на «підступній і низькій політиці» Ордену стосовно Швітрігайла [9, с. 144, 170, 197–199, 213; 13, с. 63].

Як відомо, і за часів Сенковського, і навіть досьогодні дехто вважає Швітрігайла мало не оборонцем руської народності й православ'я, попри те що наймолодший Ольгердович до кінця життя залишався католиком і виявляв активність у справі церковної унії. Сенковський, констатуючи нахил Швітрігайла до унії, вважав, що лише фатальні події 1435 р. не дали йому змоги здійснити свій задум; навіть пізніші дії митрополита Ісидора він пояснював впливом Швітрігайла.

Поразка останнього в боротьбі з Жигімантасом I, на думку вченого, значувала остаточний занепад впливу Литви в руських землях (Втім, зазначає він, ВКЛ ще від часів Крєвської унії, втягнувшись до західноєвропейської політичної системи, прямувало до республіканських форм і анархії, тоді як «східна Росія» – до «єдинодержавства, могутності й благоденства» [13, с. 68]). Успіх Швітрігайла загрожував «величезною зміною» в долі Великої Росії, будучи вкрай небезпечним для останньої. «Дякуймо Богу, – писав Сенковський, – що його (Коцебу. – *В.В.*) приятель Свитригайло не утримав за собою великокнязівського столу» [13, с.67]. Завдяки провидінню, що піклується про «благо руського народу», московські князі «потроху повернули східній Росії все, що вона втратила протягом двох століть» [13, с. 66]. Легко помітити, що цей пасаж погано узгоджується з концепцією існування «двох російських держав».

Він запозичений з арсеналу попередньої російської історіографічної традиції, з її москвоцентризмом, і тому справляє враження вимушеного реверансу (навіть чи щирого) Сенковського в бік офіційної історіографії.

А. Коцебу вважав, що збереження влади Швітргайлом було реальною загрозою і для Польщі: вона могла перетворитися на «литовсько-руську провінцію» [9, с. 235]. Й. Сенковський тверезіше оцінював тодішні литовсько-польські взаємини: на його думку, змальована Коцебу перспектива унеможливилася вищим рівнем цивілізації в Польщі. Проте послаблення Корони могло спричинити включення її до складу імперських володінь [13, с. 67].

Природно, серед тверджень Сенковського чимало хибних та спірних. Наприклад, він уважав, що після Кревської унії Йогайла призначив свого брата Скіргайлу (Скиргайла) великим князем [13, с.54], а не просто намісником у ВКЛ. Утім цей погляд поділявся протягом тривалого часу багатьма авторитетними дослідниками [21, с. 266–267; 15, с. 294; 20, с. 271; 10, с. 151; 14, с. 195–196, 202; 8, с. 121–122] (пор.: [1, с. 155–156; 2, с. 233; 3, с. 39, 137–140, 144; 4, с. 26; 7, с. 140–141, 469; 11, с. 78–79; 19, Т. 134–135, с. 31; Т. 144–145, с. 68, 70–73]). Досі не існує одностайності щодо того, сповідував Йогайла до 1385 р. поганство чи православ'я (Коцебу дотримувався першої точки зору [9, с. 32], Сенковський – другої [13, с. 47]). Неточними є твердження, що на Ворсклі «з'єднані сили Польщі і Литви» були розбиті «полководцем Тамерлановим» Ідиною (Едігеєм) [13, с. 55], що Жигімантас заволів Полоцьком і Вітебськом після «відчайдушного спротиву» з їхнього боку [13, с. 65]. Певна річ, важливим на той час було акцентування уваги на значенні Литовської метрики як джерела з історії ВКЛ [13, с. 52].

Підсумовуючи, слід визнати, що висловлені нашим автором ідеї не мали в науковому середовищі розголосу й впливу, які можна було б порівняти з наслідками виступів М.Устрялова. Проте це не звільняє від обов'язку віддати Й. Сенковському належне, визнавши його пріоритет в історіографії даної проблеми.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В.Б. История Литовской Руси. Лекции 1881–1882 г. (Литограф. изд.). – К., 1882.
2. Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С. 221–264.
3. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы (1410 г.). – С.Пб., 1885.

4. **Барбашев А.** Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410–1430. – С.Пб., 1891.
5. **Барвінський Б.** Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський. (1432–1440). Исторична монографія. – Жовква, 1905.
6. **Бестужев-Рюмин К.** Русская история. – СПб., 1872. – Т. 1.
7. **Грушевський М.** Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1993. – Т. 4: XIV– XVI віки – відносини політичні.
8. **Дашкевич Н.** Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.
9. **Коцебу А.** Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской. – С.Пб., 1835.
10. **Коялович М.О.** Лекции по истории Западной России. – М., 1864.
11. **Пресняков А.Е.** Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т. 2. – Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство.
12. **Русина О.В.** Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
13. **Сенковский О.И. (Барон Брамбеус).** Литва, Свитригайло и Коцебу. (По поводу книги: «Свитригайло великий князь литовский», сочинение Августа Коцебу. 1835) // Собр. соч. – С.Пб., 1859. –Т. 6. – С. 37 – 68.
14. **Смирнов М.** Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. – О., 1868. – Ч. 1.
15. **Соловьев С.М.** История России с древнейших времен. Т. 3–4 // Соч.: В 18 кн. – М., 1988. – Кн. 2.
16. **Соловьев С.М.** Н.М. Карамзин и его литературная деятельность: «История государства Российского» // Там же. – Кн. 16. – С. 43 – 186.
17. **Устрялов Н.** Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское ? – С.Пб., 1839.
18. **Устрялов Н.** О системе прагматической русской истории // Устрялов Н. Русская история. – 5-е изд. – С.Пб., 1855. – Ч. 1: Древняя история. – С. 405 – 433.
19. **Чубатий М.** Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // Зап. наук. тов-ва ім. Т.Г. Шевченка. – 1924. – Т. 134–135. – С. 19–65; 1926. – Т. 144–145. – С. 1–108.
20. **Шараневич И.** История Галицко-Володимирской Руси от найдавніших времен до року 1453. – Л., 1863.
21. **Stadnicki K.** Gracia Władysława-Jagiello Olgierdowicza króla Polski, wielkiego księcia Litwy. - Lwów, 1867.

Надійшла до редколегії 24.04.2003